

Н.В. Паляшчук
(Мінск, Рэспубліка Беларусь)

“СУДЗЕБНІК КАЗІМІРА” (1468) ЯК ПОМНІК СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ДЗЕЛАВОЙ ПІСЬМЕННАСЦІ

Адным з самых вядомых старабеларускіх рукапісных твораў XV ст. з’яўляецца “Судзебнік Казіміра”, які ўвайшоў у гісторыю як першы помнік крымінальнага і крымінальна-працэсуальнага права Вялікага Княства Літоўскага і стаў адной з базавых крыніц Статута ВКЛ 1529 года. Гэты невялікі тэкст прававога зместу быў аб’ектам вывучэння найперш вучоных-гісторыкаў (працы І.М. Даніловіча, І.І. Лапо, С.І. Барысёнка, М.Ф. Уладзімірскага-Буданава, К. Яблонскіса, М.М. Ясінскага і інш.; найбольш поўным і дэталёвым даследаваннем з’яўляецца манаграфія расійскай даследчыцы І.П. Старасцінай [4]). Як помнік гісторыі беларускай мовы і як тэкст старабеларускай дзелавой пісьменнасці “Судзебнік” асобна не разглядаўся, хоць неаднаразова выкарыстоўваўся ў якасці крыніцы матэрыялу для “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы”, “Падручнага гістарычнага слоўніка субстантыўнай лексікі”, “Гістарычнай марфалогіі беларускай мовы” і інш. У дадзеным артыкуле прапануюцца некаторыя вынікі ўпершыню праведзенага разгляду моўна-стылявых рыс гэтага помніка.

Да нашага часу захаваліся тры спісы рукапіснага “Судзебніка Казіміра” (пратограф страчаны). Першы спіс (у навуковай літаратуры называецца *спіс Р*) змешчаны ў дадатку да Кормчай кнігі 80-х гг. XV ст., сёння захоўваецца ў Дзяржаўнай бібліятэцы Літвы; другі (спіс Т) уваходзіць у склад Кормчай кнігі апошняй чвэрці XV ст. са збору Ф. Тарноўскага, захоўваецца ў Ягелонскай бібліятэцы ў Кракаве; трэці спіс (спіс У) змяшчаецца ў юрыдычным зборніку канца XV – пачатку XVI ст. і сёння захоўваецца ў Дзяржаўным гістарычным музеі ў Маскве. Паміж спісамі істотных разыходжаньняў няма, толькі ў спісе У ёсць указанне на час і месца стварэння помніка [4, 188]: П[и]сан и дан во Вилне, фев[ралѣ], 29 д[е]нь, индик[т] 1*. Якраз гэты спіс лёг у аснову першай публікацыі помніка, ажыццёўленай І.М. Даніловічам у 1826 г.

Год стварэння “Судзебніка Казіміра” – 1468 (а зыходзячы з даты 29 лютага – ён высакосны) першым дакладна ўстанавіў А.Х. Вастокаў у працы “Описание русских и словенских рукописей Румянцовского музеума” (1842) [4, 230]. Сёння не вызначана, хто рыхтаваў “Судзебнік” для яго зацвярджэння каралём Казімірам IV. Паводле меркавання К. Яблонскіса, рабочую групу па падрыхтоўцы дакумента мог узначальваць канцлер ВКЛ Міхаіл Кезгайлавіч, пры ўдзеле якога вялася работа над Прывілеем Казіміра 1447 года.

---

* Тут і далей цытаты з “Судзебніка Казіміра” прыведзены паводле яго публікацыі ў манаграфіі І.П. Старасцінай [4].

У навуковай літаратуры гэты помнік вядомы пад рознымі назвамі: “Судзебнік караля Казіміра”, “Судзебніка Казіміра”, “Літоўскі судзебнік”, “Судзебнік Казіміра Ягайлавіча”, “Судзебнік вялікага князя Казіміра Ягайлавіча”, “Беларускі статут”, “Статут Казіміра”, “Законы караля Казіміра” і інш. Такая разнастайнасць тлумачыцца найперш адсутнасцю пратографа помніка, што не дазваляе нам вызначыць наяўнасць ці адсутнасць у ім саманазвы, а з другога – тым, што розныя даследчыкі былі знаёмы з рознымі спісамі помніка. Так, *судзебнікам* твор назваў І.М. Даніловіч, паколькі скарыстаў для сваёй публікацыі спіс У, які ў вопісах Кірыла-Белазерскага манастыра ў перыяд з 1601 па 1621 гг. значыўся як “Судебник Казимира Короля Польского” і пад такой назвай ужываўся у вопісах да XVIII ст., калі самыя значныя старажытныя кнігі былі перададзены ў бібліятэку наўгародскага Сафійскага сабора. Ён жа выказаў меркаванне пра магчымасць уплыву назваў рускіх помнікаў на назву тэксту (вядома, што *судзебнікамі* называліся агульнадзяржаўныя кодэксы – Руская праўда, Праўда Яраслава, Судзебнік Івана III). Пры выкарыстанні намінацыі *судзебнік* для нашага тэксту таксама варта ўлічыць яе прадстаўленасць ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове. Так, паводле “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы”, адзіная фіксацыя лексемы *судебникъ* датуецца толькі пачаткам XVII ст.: **Судебникъ** – *судзебнік*: суды маюць быти сужены и отправованы водлугъ звычайу и Судебника (АЗР, IV, 315, 1610). У самім жа дакуменце найменне *судебникъ* не прадстаўлена, для яго называння ўжываецца паланізм *листъ*: как оу семь листу писано (арт. 19), как оу нашому листѣ выписано (арт. 25). Трэба падкрэсліць, што ў старабеларускай мове слова *листъ* мела значэнне ‘грамата, дакумент’, а таму ім называліся самыя розныя па змесце афіцыйныя дакументы: заканадаўчыя, дыпламатычныя, судовыя. З мэтай канкрэтызацыі жанравай прыналежнасці дакумента ўжываліся састаўныя намінацыі тыпу *листъ веруюций* ‘дакумент аб паўнамоцтвах пасла’, *листъ господарский* ‘дакумент, выдадзены кіраўніком дзяржавы’, *листъ купчий* ‘дакумент, які пацвярджае акт куплі чаго-небудзь’, *листъ меновный* ‘дакумент аб абмене ўгоддзямі па ўзаемнай дамоўленасці ўладальнікаў’ і інш. Такім чынам, трэба мець на ўвазе штучнасць назвы *судзебнік*, паколькі саманазва, якая служыць сродкам адасаблення аднаго тыпу тэксту ад другога і якая з максімальнай паўнатай адлюстроўвае змест апісваемай справы, у спісах Р, Т, У не падаецца.

У змесце “Судзебніка” вылучаецца 25 артыкулаў, якія падзяляюцца на тры часткі. У артыкулах 1–8 вызначаецца адказны за здзейсненае злачынства, гаворыцца пра адказнасць гаспадара дома за тайнае ўтрыманне чужынцаў і інш.; у артыкулах 9–11 тлумачыцца парадак звароту ў суд; у артыкулах 12–25 разглядаюцца пакаранні за здзейсненыя злачынствы (напр., артыкулы 16–18 змяшчаюць указанне на меры пакарання злодзея, віна якога даказваецца паказаннем сведак, артыкул 23 прысвечаны пакаранню за ўтойванне знойдзеных рэчаў).

У структуры “Судзебніка” вылучаюцца ўсе тыповыя часткі (клаўзы), уласцівыя і іншым старабеларускім дакументам: *intitulatio* (абазначэнне

асобы, ад якой зыходзіць дакумент), *inscriptio* (абзначэнне асобы, якой накіраваны дакумент), *promulgatio* (публічнае аб'яўленне), *narratio* (выклад абставін справы), *sanctio* (забарона парушэння дакумента), *datum* (месца і час стварэння дакумента). Адсутнасць *invocatio* (прысвячэнне богу тыпу *Воймя Божье стансе*), *arenga* (прэамбула, якая ўяўляла разважанне філасофскага характару і перадавалася праз сказы камбінаванай будовы), *corroboratio* (пасведчанне тыпу *И на то дали есмо ему сесь нашъ листъ з нашою привесистою печатью*), па меркаванні І.П. Старасцінай абумоўлена скарачэннем аб'ёму тэксту пры яго пазнейшым неаднаразовым перапісванні [4, 212, 218]. С.Г. Кавалёва дадае, што “перапісчыкі падыходзілі да тэксту прагматычна, як да інструкцыі. Траціць час на перапісванне формул, якія не мелі практычнага прызначэння, на іх погляд, не было сэнсу” [2, 21].

Intitulatio прэзентуецца мадэллю ў складзе наступных кампанентаў: імя правіцеля + спалучэнне *Божью милостью* + назва тытула: Казимир, б[о]жьёю м[и]л[о]стью корол[ь] Полскыи, велікыи кнѧз[ь] Литовьскыи и Рускыи, кн[ѧ]жа Прусское и иных. *Promulgatio* прадстаўлена выразам Чинимъ знамѣнито симъ нашим листомъ, дзе базавым элементам выступае фразеалагізм *чинити знаменито* ‘даводзіць да ведама’. Да *promulgatio* далучаецца *inscriptio*: хто на него посьмотрит[ь] или чѣчи его оуслышит[ь], дзе праз выкарыстанне незначальнага займенніка *хто* падкрэсліваецца адрасацыя пастановы караля ўсяму насельніцтву Вялікага Княства Літоўскага. У *narratio* пералічваецца асобы, пры ўдзеле якіх былі створаны нормы крымінальнага і крымінальна-працэсуальнага права: иже мы съ кнѧзми и с паны радою нашею Велікоз[о] кнѧжства Литовсказ[о] и со всимъ посполствомъ погадавші... Якраз указанне на вышэйшы орган дзяржаўнай улады ў ВКЛ – паны-раду – дазваляе кваліфікаваць “Судзібнік” як агульнадзяржаўны дакумент. Традыцыйна пасля нарацыйнай клаўзы знаходзіцца *dispositio* з дзеясловам са значэннем волевыяўлення *врядити* ‘пастанавіць’: *врдділі есмо такъ*. *Dispositio*, як адзначалася, складаецца з 25 артыкулаў. Пасля артыкулаў размяшчаецца *sanctio*: Про тож, как оу нашому листѣ выписано, по тому бы есте рѣдили, а с тоз[о] не выстѣпілі, у якой, як відаць, акрамя забароны парушаць пастанову, утрымліваецца загад і выконваць яе. Лакальна-тэмпаральная характарыстыка дакумента рэалізоўвалася праз просты сказ у складзе пасіўных дзеепрыметнікаў прошлага часу ад дзеясловаў *писати* і *дати* + назва населенага пункта + назва месяца (у родным склоне) + нумар дня тыдня + адзінка старога царкоўнаславянскага летазлічэння, роўная 15 гадам (*индиктъ*): П[и]сан и дан во Вилне, фев[ралѧ], 29 д[е]нь, индик[т] 1. Акрамя фармуляра, агульнага для “Судзібніка” і іншых дакументаў з канцылярыі Вялікага Княства Літоўскага, можна гаварыць пра падабенства, а ў некаторых выпадках і пра ідэнтычнасць іх формул. Параўн., напр., формулы *intitulatio*, *promulgatio*, *datum*, засведчаныя ў кнігах метрыкі Вялікага Княства Літоўскага: *Жикгимонт Август, Божью м(и)л(о)стью корол полский, великий кн(я)зь лит(о)вский, русский, пруский, жомойтский, мазовецкий* и иньныхъ [3, 150]; Чинимъ

знаменито симъ н(а)шимъ листомъ, хто на него посмотритъ або чтучи услышитъ, нинешнимъ и напотомъ будучимъ, кому будетъ потребъ того ведати [3, 89]; П(и)санъ у Вильни, лет(о) Бож(ьего) нарож(енья) 1541, м(е)с(я)ца июл(я), 21 ден(ь), индиктъ 14 [3, 102]. Назіранні над кампазіцыяй “Судзебніка” (кампазіцыя ў гістарычнай стылістыцы выступае адным з крытэрыяў жанравай прыналежнасці дакументаў) дазваляюць аднесці яго да прывілеяў. Аднак названымі заканадаўчымі актамі вялікія князі надавалі або пацвярджалі асаблівыя *правы* пануючага класа, саслоўя, пэўных сацыяльных ці этнічна-рэлігійных груп, асоб” [5, 518]. У дадзеным жа тэксце прадстаўлены *нормы* крымінальнага і крымінальна-працэсуальнага права, якія мелі агульнадзяржаўнае значэнне і былі сістэматызаваны. Пералічанымі акалічнасцямі кіраваліся навукоўцы пры класіфікацыі “Судзебніка” як кодэкса [3, 40–41].

25 артыкулаў “Судзебніка” адлюстроўваюць прававыя нормы, накіраваныя на рэгуляванне грамадскіх адносін. Яны складаюцца з набору розных тыпаў сказаў, як правіла складаназалежных і сказаў камбінаванай будовы. Ускладненне сказаў аднароднымі членамі абумоўлена неабходнасцю адлюстраваць умоўна-выніковыя сувязі, выразна і падрабязна прадставіць усе акалічнасці прававой нормы. Паводле А.І. Жураўскага, “такія складаныя канструкцыі... уласцівы ўсёй дзелавой пісьменнасці і складаюць яе адметную характарыстыку ў адрозненне ад астатніх жанраў старажытнай пісьменнасці” [1, 246–247]. Сродкам сувязі асобных артыкулаў, дзе пералічаны канкрэтныя сітуацыі, у якіх будзе дзейнічаць адпаведная прававая норма, трывала выступае злучнік *а*: А коли выдадут[ь] жену ... // А коли бы злодѣи што у ког[о] украд... // А коли злодѣи из дому вышелъ... Акрамя гэтага, злучнік *а* аб’ядноўваў у адно цэлае і часткі сінтаксічных канструкцый: А коли чіи ч[е]л[о]в[ѣ]къ во злодѣиство упадѣт[ь], а будет[ь] г[о]с[по]д[а]рь ег[о] то вѣдал, а любо с нимъ удѣл имел, а бждѣт[ь] на то довод... (арт. 7). Калі часткі артыкула суадносяцца са складаназалежнымі сказамі (умова – вынік), даволі часта для іх сувязі выкарыстаны парныя злучнікі: *коли – ино, пакли – ино*: коли перво украдетъ, ино его не вѣшати, заплатити бондою его (арт. 19); *Пак ли усхочет[ь] на обчии суд, ино им обчии суд пустити и рок дати* (арт. 9). У падобных сказах даданая частка суадносіцца з гіпотэзай прававой нормы, г.зн. змяшчае ў сабе ўмовы, абставіны, пры якіх уступае ў дзеянне пэўная норма; галоўная ж частка адпавядае дыспазіцыі прававой нормы, г.зн. утрымлівае правілы паводзін (звязаныя з прадпісаннем, забаронай, дазволам), абумоўленыя гіпотэзай.

Наяўнасць у артыкулах незначальных займеннікаў *хто, который* сведчыць пра абагуленасць прававой нормы, яе распаўсюджанне на персаніфікаванае кола асоб.

Асноўным сродкам выражэння імператыўнасці ў “Судзебніку” з’яўляюцца дзеясловы ў форме інфінітыва (першыя выпадкі фіксацыі інфінітыва для выражэння катэгарычнага прадпісання адзначаюцца ў дакументах XIII ст.): А коли злодѣа выдадутъ с права, а чим его взвелѣт[ь],

казнити по его дѣлом (арт. 12); А хто украдѣт[ь] выше полукопѣя, а любо корову, тог[о] узвесить (арт. 13). У артыкулах № 3, 5, 7, 8 імператыўнасць рэпрэзентуецца дзеясловамі 2-ой асобы загаднага ладу: У кого бѣдет[ь] украдѣно а [ш]то суды прісудѣт[ь], ино перво заплатитъ истцю, а потомъ г[о]с[по]д[а]рь татѣ того вину свою бѣри (арт. 3); Пак ли на рок на последніи не стануть, заплати жѣ, а того ищи (арт. 8). Выражэнне імператыўнасці праз асабовыя формы дзеясловаў, па нашых назіраннях, характэрна найперш для “малых” жанраў дзелавой пісьменнасці, у пазнейшых агульнадзяржаўных статутах яны не атрымалі пашырэння (параўн., напр., Статут ВКЛ 1588). У артыкулах 12, 20 прадпісанне рэалізавана праз безасабова-прэдыкатыўнае слова *надобе* з часціцай *не*: А над злодеи м[и]л[о]сти нѣ надобе (арт. 12); а порубок и наездокъ не надобѣ никому ничего чинити (арт. 20). Абавязковасць выканання заканадаўча аформленых рашэнняў выразна выяўляецца і ў тых выпадках, калі дзеяслоўныя эксплікатары імператыўнасці ў іх апушчаны: А пакъ ли злодеи не имаеть будетъ ч[им] заплатити, [и]но и лица во дворъ не имать, воротити истцю, оу кого украдѣно, и просоки половину вернѣти; а злодѣѣ на обѣшанье, а просока по-старому (арт. 2).

У “Судзебніку” як тэксце прававога зместу дамінуючае становішча займае юрыдычная лексіка і фразеалогія: агульныя назвы судаводства і назвы складнікаў судовага працэсу (*дело* ‘судовая справа’, *право* ‘суд’, ‘права’; *лицо* ‘ доказы злчынства’, *доводъ* ‘ доказ’, *знаки* ‘сведчанні’; *домучитися* ‘дабіцца прызнання ў здзяйсненні злчынства праз катаванне’, *жаловатися* ‘скардзіцца’, *правоватися* ‘судзіцца’, *усочити* ‘паведаміць сведчанні, звесткі’, *вину дати* ‘абвінаваціць’, *дати рокъ* (*вчинити рокъ*) ‘вызначыць тэрмін’, *искати правомъ* ‘дабівацца чаго-н. праз суд, прад’яўляць іск’, *поднести право* ‘паклясціся, прысягнуць’, *поити у право* ‘пачаць судзіцца’); назвы ўдзельнікаў судовага працэсу (*ездокъ* ‘суддзя, які выязджае для вырашэння зямельных спрэчак’, *истецъ* ‘ісцец’, *судья* ‘суддзя’, *сокъ* ‘сведка’, *сторона* ‘адзін з бакоў у судовым працэсе’, *сутяжай* ‘цяжэбнік’); назвы злчынстваў (*вина* ‘правапарушэнне’, *татьба* ‘крадзеж’, *наездка* ‘нападзенне з мэтай захопу людзей, маёмасці’, *порубка* ‘захоп, насілле’, *конная татьба* ‘конекрадзеж’; *украсти* ‘ўкрасці’, *выводити* ‘красці’, *выступити съ права* ‘парушыць закон’); парушальнікаў закону (*злодей* ‘злчдзей’, *тать* ‘злчдзей’); спосабаў пакаранняў, выплат, штрафаў (*обешанье* ‘пакаранне праз павешанне’; *вина* ‘штраф за правапарушэнне’, *просока* ‘плата за вышук’, *децкое* ‘плата судоваму выканаўцу’, *заплата* ‘плата’, *переемъ* ‘плата за знойдзеную згубленую жывёлу’; *казнити* ‘пакараць смяротным пакараннем’, *узвесити* ‘павесіць’, *обесити* ‘павесіць’, *пробити* ‘падвергнуць цялеснаму пакаранню’, *смертною раною казнити* ‘пакараць смяротным пакараннем’, *всадити у казнъ* ‘пасадыць у турму’, *казню казнити* ‘пакараць’). Адметнасць слоўнікаваму складу “Судзебніка” надае дамінаванне лексікі спрадвечна беларускага паходжання і вельмі абмежаваная колькасць запазычанняў (*листъ*, *рокъ*).

Такім чынам, аб прыналежнасці “Судзебніка Казіміра” да старабеларускай дзелавой пісьменнасці сведчаць наступныя паза- і ўласнамоўныя паказчыкі: сувязь прааналізаванага тэксту з формай грамадскай свядомасці і сферай функцыянавання (права), функцыя тэксту (рэгулятыўная і інфарматыўная), пісьмовая форма праяўлення зместу; тыповы рэпертуар моўных (лексіка-фразеалагічных і граматычных) адзінак, якія здольны дакладна выразіць волю заканадаўцы і зрабіць максімальна зразумелым змест нарматыўнага дакумента; стандартызаваны набор неабходных рэквізітаў. Да ліку персперсктыўных задач далейшага навуковага асэнсавання “Судзебніка” варта аднесці яго жанравую атрыбуцыю, а таксама вызначэнне яго ролі ў развіцці юрыдычнай тэхнікі ў Вялікім Княстве Літоўскім.

Літаратура

1. Жураўскі, А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Т. 1. / А.І. Жураўскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1967. – 372 с.
2. Ковальова, С.Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року / С.Г. Ковальова. – Миколаїв: Видавництво ЧДУ, 2009. – 109 с.
3. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 28 (1522-1552). Кніга запісаў 28 / Падрыхтоўка тэкстаў да друку і навуковы апарат: В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. – Мінск: АТННАЕUM. – 312 с.
4. Старостина И.П. Судебник Казимира 1468 // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1988–1989 годы; редкол.: А.П. Новосельцев, Я.Н. Щапов [и др.]. – М.: Наука, 1991. – С. 170–344.
5. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / Беларус. Сав. Энцыкл.; рэдкал. І.П. Шамякін [гал. рэд.] і інш. – Мінск: БелСЭ, 1989. – 573 с.